

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่องการพัฒนาโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญ : กรณีศึกษาวัดเอก อำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) และการวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) ซึ่งมีวัตถุประสงค์การศึกษา 4 ประการ ดังนี้

1. เพื่อศึกษาความคิดเห็นของผู้สนับสนุนโครงการและผู้บริหารโครงการเกี่ยวกับการดำเนินงานโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก อำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา
2. เพื่อประเมินผลโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก อำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา ในด้านต่าง ๆ
3. เพื่อหาแนวทางการพัฒนาโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก อำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา
4. เพื่อเป็นแนวทางในการจัดโครงการปฏิบัติธรรมหรือกิจกรรมเสริมสร้างคุณธรรมจริยธรรมในรูปแบบที่คล้ายคลึงกันของวัดอื่น ๆ ในสังคมไทย

ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการศึกษา ทั้งการวิจัยภาคเอกสารและการวิจัยภาคสนามจนบรรลุวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ ดังจะได้สรุปผลการศึกษาวิจัยและให้ข้อเสนอแนะเป็นลำดับไป

5.1 สรุปผลการวิจัย

จากการที่ประเทศไทยได้ชื่อว่าเป็นเมืองพุทธ แต่ยังมีประสบปัญหาทางด้านสังคมซึ่งขัดกับหลักศีลธรรมทางพระพุทธศาสนาอยู่มากมายนั้น สะท้อนให้เห็นความเห็นห่างจากการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกชน ทำให้วัดหรือองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องมีความจำเป็นต้องดำเนินการเพื่อสร้างความเข้มแข็งทางด้านศีลธรรมโดยการจัดกิจกรรมในลักษณะโครงการปฏิบัติธรรมขึ้นหลายแห่ง แต่เมื่อเทียบกับความจำเป็นและความต้องการของสังคมแล้วถือว่ายังมีไม่มากนัก

วัดเอก ตำบลเชิงแส อำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา ได้ดำเนินการโครงการลักษณะนี้ด้วยเช่นกัน โดยเน้นเฉพาะวันสำคัญต่าง ๆ จำนวน 4 วัน ได้แก่ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชาและวันพ่อแห่งชาติ ซึ่งแต่ละครั้งมีระยะเวลา 2 วัน 3 คืน มีกิจกรรมที่ส่งเสริมการปฏิบัติธรรมที่หลากหลาย เพื่อให้ครอบคลุมตามหลักการบำเพ็ญบุญทางพระพุทธศาสนา คือ ศีล

สมาธิและปัญญา และมีพุทธศาสนิกชนให้ความสนใจเข้าร่วมโครงการแต่ละครั้งเป็นจำนวนมาก แต่ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมายังไม่เคยมีการศึกษาวิจัยเพื่อการพัฒนาโครงการ

การวิจัยครั้งนี้ ต้องการศึกษาดำเนินงานและหาแนวทางการพัฒนาโครงการ ปฏิบัติธรรมของวัดเอกให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น โดยที่ผู้วิจัยได้ศึกษา รวบรวมและวิเคราะห์แนวคิด ทฤษฎีและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาเป็นข้อมูลพื้นฐานและประยุกต์ใช้ในการดำเนินการวิจัยด้วย ซึ่งบางประเด็นนอกจากเป็นข้อมูลพื้นฐานในการวิจัยครั้งนี้แล้ว ยังสามารถเป็นคำตอบให้แก่อสังคัมในประเด็นที่ยังมีความเข้าใจคลาดเคลื่อนกันด้วย เช่น เรื่องความหมายของการปฏิบัติธรรม ซึ่งมีได้หมายถึง การถือวัตรปฏิบัติเคร่งครัดอยู่ที่วัดหรือการบวชอย่างพระสงฆ์หรือการถือบวชแบบนุ่งขาวห่มขาวของฆราวาสเท่านั้น แต่หมายรวมถึงการปฏิบัติตามหลักธรรมหรือหลักแห่งการดำเนินชีวิตที่ดีงามในชีวิตประจำวันอีกด้วย ในงานวิจัยนี้จึงได้จำแนกหลักการปฏิบัติธรรมออกเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่

1) หลักการปฏิบัติธรรมในชีวิตประจำวัน ซึ่งมีหลักในการปฏิบัติธรรมที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้มากมาย อาทิ หลักธรรมที่ส่งเสริมการพัฒนาตนเอง หลักธรรมที่ส่งเสริมการทำงาน/การสร้างฐานะ หลักธรรมที่ส่งเสริมสถาบันครอบครัว และหลักธรรมที่ส่งเสริมความสัมพันธ์ในสังคัม

2) หลักการปฏิบัติกรรมฐาน ซึ่งมีทั้งสมถกรรมฐานที่มีเป้าหมายสูงสุดคือ ฌานหรือความสงบแห่งจิต และวิปัสสนากรรมฐานที่มีเป้าหมายสูงสุดคือ วิปัสสนาญาณหรือความหยั่งรู้ความจริงจนถึงขั้นดับทุกข์ได้ ซึ่งในหลักการนี้อาจมีความจำเป็นต่อหาสถานที่และผู้สอนที่เหมาะสมหรือถือวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัดกว่าปกติ แต่ในระดับหนึ่งเมื่อฝึกฝนแล้วก็สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตได้

โครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก เป็นโครงการที่ให้ความสำคัญและส่งเสริมหลักการปฏิบัติธรรมทั้ง 2 ลักษณะนี้ ซึ่งจากการดำเนินการวิจัยภาคสนามตามกรอบวัตถุประสงค์ที่วางไว้โดยใช้เครื่องมือในการวิจัย 2 ชนิด ได้แก่ ใช้แบบสัมภาษณ์กับผู้สนับสนุนโครงการและผู้บริหารโครงการและใช้แบบสอบถามกับผู้เข้าร่วมโครงการ และใช้วิธีประมวลผลวิเคราะห์เนื้อหาและวิเคราะห์ผลทางสถิติตามความเหมาะสมกับข้อมูลที่ได้ ดังปรากฏผลการวิจัยซึ่งได้นำเสนอไว้แล้วในบทที่ 4 แล้ว ในที่นี้จะได้สรุปผลการวิจัยนั้นเป็นลำดับไป

5.1.1 ข้อมูลความคิดเห็นของผู้สนับสนุนโครงการ

จากผลการสัมภาษณ์ผู้สนับสนุนโครงการซึ่งเป็นกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 5 รูป/คน ได้แก่ เจ้าคณะอำเภอกระแสดินทร์ เจ้าคณะตำบลเชิงแส ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสงขลา นายกองดีการบริหารส่วนตำบลเชิงแสและกรรมการวัดเอก ซึ่งมีเนื้อหาที่เป็นรายละเอียดดังได้นำเสนอไว้แล้วในบทที่ 4 ผู้วิจัยจึงขอสรุปข้อมูลดังกล่าวตามกรอบคำถามที่กำหนดไว้ทั้ง 8 ประเด็น ดังนี้

ประเด็นที่ 1 ความคิดเห็นเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ของโครงการ

ผู้สนับสนุนโครงการทุกท่านมีความเห็นสอดคล้องกันในเชิงบวก กล่าวคือ วัตถุประสงค์ของโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก มีความเหมาะสม สอดคล้องกับความจำเป็นของสังคม ประชาชนได้มีโอกาสบำเพ็ญบุญกุศลและมีส่วนช่วยให้พระพุทธศาสนามีความมั่นคง

ความคิดเห็นดังกล่าวนี้ สะท้อนให้เห็นว่า สถานการณ์ของสังคมปัจจุบันและโอกาสในการบำเพ็ญบุญตามหลักทางพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนมีสภาพที่เป็นปัญหาซึ่งทราบกันโดยทั่วไปและเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นต้องเอาใจใส่เป็นพิเศษ ซึ่งจะมีผลถึงความมั่นคงของพระพุทธศาสนาด้วย

ประเด็นที่ 2 ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบริหารจัดการโครงการ

ผู้สนับสนุนโครงการทุกท่านมีความเห็นสอดคล้องกันในเชิงบวก กล่าวคือ การบริหารจัดการโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอกเป็นไปในลักษณะที่ดี โดยมีประเด็นสำคัญ คือ มีการแบ่งสัดส่วนการทำงานหรือแผนกต่าง ๆ อย่างชัดเจนเป็นเอกเทศและการร่วมมือร่วมใจกันปฏิบัติงานของผู้รับผิดชอบ

แต่อย่างไรก็ตามการที่ผู้สนับสนุนโครงการมิได้เป็นผู้ดำเนินงานโครงการจึงอาจไม่ทราบชัดถึงสภาพปัญหาของการบริหารจัดการ สังเกตได้จากความคิดเห็นด้านนี้ ซึ่งเป็นเพียงการมองภาพรวมกว้าง ๆ มิได้ให้รายละเอียดในกระบวนการบริหารจัดการแบบเจาะลึกในเรื่องต่าง ๆ การจะตัดสินว่าการบริหารจัดการเป็นไปในเชิงบวกหรือดีเสียที่เดียวคงเป็นการไม่สมควร เพราะจำเป็นต้องอาศัยข้อมูลจากผู้บริหารโครงการและผู้เข้าร่วมโครงการมาประกอบด้วย

ประเด็นที่ 3 ความคิดเห็นเกี่ยวกับรูปแบบหรือลักษณะของโครงการ

ผู้สนับสนุนโครงการมีมุมมองที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ผู้สนับสนุนโครงการ 3 ท่าน มีทัศนะว่ารูปแบบและลักษณะของโครงการอยู่ในระดับดี เพราะมีความหลากหลายทำให้ไม่น่าเบื่อ

และมีประโยชน์ต่อผู้เข้าร่วมโครงการมาก เป็นที่ประทับใจของผู้เข้าร่วมโครงการ แต่อีก 2 ท่านมองว่า ยังมีบางส่วนของโครงการที่ควรแก้ไข เช่น ควรมีการปรับปรุงกิจกรรมไม่ให้น่าเบื่อหน่าย และควรจัดตารางการปฏิบัติกรรรมฐานให้มากกว่าที่จัดกันอยู่

ความคิดเห็นที่อาจจะแตกต่างกันนี้ เป็นเพียงการมองคนละแบบ กลุ่มหนึ่งมองที่ความหลากหลายและประโยชน์ที่เกิดขึ้น ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งมองที่ความน่าสนใจและกิจกรรมหลักของโครงการ อย่างไรก็ตาม มุมมองเหล่านี้สามารถสะท้อนให้เห็นความต้องการของผู้สนับสนุนโครงการที่ต้องการให้กิจกรรมของโครงการมีความสอดคล้อง กลมกลืน ดึงดูดความสนใจและสร้างความพึงพอใจให้ผู้เข้าร่วมโครงการได้ ซึ่งข้อดีอย่างหนึ่งจากความคิดเห็นของผู้สนับสนุนโครงการคือ การที่โครงการนี้มีกิจกรรมที่สามารถก่อให้เกิดความกลมกลืนด้านวัยของกลุ่มเป้าหมายได้ คือ ผู้เข้าร่วมโครงการที่มีวัยต่างกันโดยเฉพาะเยาวชนและผู้สูงอายุสามารถร่วมกิจกรรมกันได้

ประเด็นที่ 4 ความคิดเห็นเกี่ยวกับบุคลากรและงบประมาณของโครงการ

ผู้สนับสนุนโครงการส่วนมากมีความคิดเห็นในเชิงลบ กล่าวคือ บุคลากรและงบประมาณยังมีไม่เพียงพอ นอกจากงบประมาณของวัด สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสงขลา และองค์การบริหารส่วนตำบลเชิงแสแล้ว ควรมีการประสานเพื่อของบประมาณสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ ด้วย

แสดงให้เห็นว่า ผู้สนับสนุนโครงการทราบถึงปัญหาการดำเนินงานด้านบุคลากรและงบประมาณ และอาจไม่สามารถที่จะสนับสนุนด้านบุคลากรและงบประมาณในส่วนที่เป็นปัญหานี้ได้เท่าที่ควร จึงมีการเสนอให้ขอรับงบประมาณจากหน่วยงานอื่น ๆ ด้วย

ประเด็นที่ 5 ความคิดเห็นเกี่ยวกับระยะเวลาของโครงการ

ผู้สนับสนุนโครงการส่วนมากมีความคิดเห็นเชิงบวก กล่าวคือ ระยะเวลาของโครงการ (3 วัน 2 คืน) มีความเหมาะสมอยู่แล้ว เพราะเหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมายซึ่งมุ่งหาโอกาสในช่วงวันสำคัญมาปฏิบัติธรรม แต่ถ้าจะขยายเวลาให้มากกว่านี้ ควรจัดเป็นโครงการปฏิบัติธรรมที่มีรูปแบบเข้มข้น มุ่งเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีความประสงค์จะปฏิบัติจริงจึงเป็นการเฉพาะ ซึ่งจะช่วยให้พระวิทยากรสามารถให้ความรู้และแนะนำการปฏิบัติได้อย่างเต็มที่

ในประเด็นนี้ ผู้วิจัยเห็นด้วยและเห็นสมควรมีการขยายผลของโครงการโดยการจัดการโครงการในลักษณะที่เน้นการปฏิบัติกรรรมฐานที่เข้มข้นกว่านี้ด้วย เพื่อผู้เข้าร่วมโครงการที่มีความสนใจและมีโอกาสพร้อมจะได้ปฏิบัติกรรรมฐานอันเป็นแก่นสำคัญของการปฏิบัติธรรม ตลอดจนได้ศึกษาหลักการปฏิบัติธรรมอื่น ๆ มากยิ่งขึ้น

ประเด็นที่ 6 ความคิดเห็นเกี่ยวกับประสิทธิภาพโดยภาพรวมของโครงการ

ผู้สนับสนุนโครงการทุกท่านมีความคิดเห็นเป็นไปในเชิงบวก กล่าวคือ ประสิทธิภาพ โดยภาพรวมของโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอกอยู่ในขั้นดี เป็นที่พอใจของผู้เข้าร่วมโครงการ มีกิจกรรมหลากหลายให้เข้าร่วมปฏิบัติ และสามารถเป็นแบบอย่างในการจัดโครงการในลักษณะเดียวกันสำหรับวัดอื่น ๆ ได้

จากข้อมูลนี้ แสดงให้เห็นว่า ผู้สนับสนุนโครงการได้รับทราบผลสะท้อนของโครงการในทางที่ดี ซึ่งถือว่าเป็นความสำเร็จขั้นหนึ่งเพราะการที่ผู้เข้าร่วมโครงการเกิดความประทับใจถือเป็นการสร้างธรรมฉันทะหรือแรงจูงใจในการปฏิบัติธรรมอันจะส่งผลให้มีผู้สนใจเข้าร่วมโครงการอย่างต่อเนื่อง

ประเด็นที่ 7 ความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาหรืออุปสรรคของโครงการ

ผู้สนับสนุนโครงการเห็นว่า ปัญหาหรืออุปสรรคของโครงการ ได้แก่ บุคลากรมีไม่เพียงพอ ขาดการสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเท่าที่ควร ประชาชนส่วนมากเป็นผู้สูงอายุจึงมีความลำบากในการปฏิบัติธรรมฐานานาน ๆ และปัญหาด้านงบประมาณ

ปัญหาเหล่านี้ เป็นปัญหาโดยภาพรวม ซึ่งในรายละเอียดของการดำเนินงานนั้นอาจจะมีปัญหาอื่น ๆ มากกว่านี้อีก และอาจจะทราบได้ชัดจากจากผู้บริหารโครงการและผู้เข้าร่วมโครงการ

ประเด็นที่ 8 ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาโครงการ

ผู้สนับสนุนโครงการมีข้อเสนอแนะโดยสรุป คือ ควรพัฒนาด้านอาคารสถานที่ ที่พัก และห้องน้ำให้มีบรรยากาศที่ดีและเพียงพอกับจำนวนผู้เข้าร่วมโครงการ การประสานงานและประชาสัมพันธ์ควรมีมากกว่านี้และควรเพิ่มช่องทางในการประชาสัมพันธ์ด้วย ควรปรับปรุงรูปแบบการปฏิบัติธรรมฐานโดยการแยกกลุ่มย่อยและควรมีตารางปฏิบัติที่มากกว่าเดิม ควรมีการสรรหาบุคลากรประจำโครงการเพิ่ม และควรประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อขอความสนับสนุนงบประมาณตามความเหมาะสม

5.1.2 ข้อมูลความคิดเห็นของผู้บริหารโครงการ

จากผลการสัมภาษณ์ผู้บริหารโครงการซึ่งเป็นกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 5 รูป/คน ได้แก่ หัวหน้าโครงการ รองหัวหน้าโครงการ แผนกประชาสัมพันธ์ แผนกทะเบียนและประเมินผล และแผนกปฏิบัติ ซึ่งมีเนื้อหาที่เป็นรายละเอียดดังได้นำเสนอไว้แล้วในบทที่ 4 ผู้วิจัยได้สรุปผลเช่นเดียวกับข้อมูลของผู้สนับสนุนโครงการข้างต้น ดังนี้

ประเด็นที่ 1 ความคิดเห็นเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ของโครงการ

ผู้บริหารโครงการทุกท่านมีมุมมองเรื่องวัตถุประสงค์ของโครงการเป็นไปในเชิงบวก กล่าวคือ เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา ประชาชนได้บุญกุศลและความรู้ เกิดความสามัคคีระหว่างกันและวัดกับพุทธศาสนิกชนมีความสัมพันธ์ที่ดียิ่งขึ้น

ความคิดเห็นนี้ สอดคล้องกับความคิดเห็นของผู้สนับสนุนโครงการข้างต้น โดยนัยสำคัญที่เพิ่มเติมมาคือ เป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ดียิ่งขึ้นระหว่างวัดกับพุทธศาสนิกชน ซึ่งข้อนี้อาจสะท้อนมุมมองของผู้บริหารโครงการให้เห็นว่า ปัจจุบันนี้วัดกับพุทธศาสนิกชนมีความสัมพันธ์ที่อาจจะไม่แนบแน่นเท่าที่ควรเหมือนอย่างสมัยอดีตที่วัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชนและมีบทบาทใกล้ชิดประชาชนมาก

ประเด็นที่ 2 ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบริหารจัดการโครงการ

ผู้บริหารโครงการมีความคิดเห็นแตกต่างกัน โดยส่วนมากมีความคิดเห็นในเชิงลบ กล่าวคือ การแบ่งหน้าที่กันปฏิบัติงานมีความชัดเจนดีแต่เวลาปฏิบัติจริงกลับไม่ได้ปฏิบัติตามที่แบ่ง งานบางอย่างจึงเป็นภาระหนักของผู้บริหารโครงการบางท่าน เหตุผลสำคัญน่าจะเกิดจากการที่มีบุคลากรน้อยและขาดการประชุมเพื่อวางแผนในการทำงานแต่ละกิจกรรม

ประเด็นที่ 3 ความคิดเห็นเกี่ยวกับรูปแบบหรือลักษณะของโครงการ

ผู้บริหารโครงการส่วนมากมีความคิดเห็นในเชิงลบ กล่าวคือ มีกิจกรรมหลากหลายไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ผ่อนคลาย ซึ่งเหมาะสมกับพื้นฐานของผู้เข้าร่วมโครงการ และเป็นที่ประทับใจของผู้เข้าร่วมโครงการ

ส่วนความคิดเห็นในเชิงลบนั้น มีข้อสังเกตที่น่าสนใจ คือ การบรรยายธรรมยังมีเนื้อหาเดิม ๆ วิทยากรมีน้อย เรื่องกิจกรรมควรวางแผนเป็นระยะยาวรายปีว่าจะมีกิจกรรมอะไรบ้างในการจัดโครงการแต่ละครั้ง เพื่อให้มีกิจกรรมที่หลากหลายไม่ซ้ำซาก เพราะผู้เข้าร่วมโครงการจำนวนมากที่เข้าร่วมกิจกรรมปีละหลายวาระ

ประเด็นที่ 4 ความคิดเห็นเกี่ยวกับบุคลากรและงบประมาณของโครงการ

ผู้บริหารโครงการส่วนมากมีความเห็นในเชิงลบ กล่าวคือ บุคลากรและงบประมาณยังมีไม่เพียงพอ แต่ที่สามารถดำเนินการกันอยู่ได้เพราะปัจจัยสำคัญ คือ การทำงานเป็นลักษณะอาสาช่วยงานเป็นการกุศล จึงลดภาระค่าใช้จ่ายของโครงการในส่วนนี้ไปได้ แต่ทั้งนี้อาจเป็นปัญหาในระยะยาวหากไม่ได้รับการแก้ไข

ข้อสังเกตที่น่าสนใจในประเด็นนี้ คือ โครงการมีงบประมาณที่ไม่เป็นเอกเทศ โดยมาก ได้จากการบริจาคของประชาชนซึ่งไม่มีความแน่นอน ไม่สามารถประเมินงบประมาณเพื่อวางแผนการใช้จ่ายล่วงหน้าได้อย่างเหมาะสม

ประเด็นที่ 5 ความคิดเห็นเกี่ยวกับระยะเวลาของโครงการ

ผู้บริหารโครงการส่วนมากมีความเห็นในเชิงบวก กล่าวคือ ระยะเวลาของโครงการมีความเหมาะสมแล้ว หากมีระยะยาวกว่านี้อาจต้องใช้งบประมาณเพิ่มและระยะเวลาเท่าที่ดำเนินการอยู่น่าจะเหมาะสมกับพื้นฐานและความต้องการของประชาชนส่วนมาก

ประเด็นที่ 6 ความคิดเห็นเกี่ยวกับประสิทธิภาพโดยภาพรวมของโครงการ

ผู้บริหารโครงการส่วนมากมีความคิดเห็นในเชิงบวก กล่าวคือ ประสิทธิภาพโดยภาพรวมของโครงการอยู่ในขั้นดี เพราะหลาย ๆ ด้านอยู่ในขั้นดี โดยเฉพาะบรรยากาศของวัด อธิยาศัยที่ดีของวิทยากรและกิจกรรมต่าง ๆ

ส่วนความคิดเห็นส่วนน้อยที่มองว่า ประสิทธิภาพของโครงการอยู่ในขั้นพอใช้หรือปานกลาง เพราะพิจารณาถึงข้อด้อยของโครงการที่ควรมีการปรับปรุงอีกหลายด้านด้วยกัน

ประเด็นที่ 7 ความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาหรืออุปสรรคของโครงการ

ผู้บริหารโครงการได้แสดงความคิดเห็นเรื่องปัญหาหรืออุปสรรคของโครงการไว้หลายประเด็นซึ่งสามารถสรุปเป็นด้านต่าง ๆ ได้แก่ ด้านบุคลากรและงบประมาณยังมีไม่เพียงพอ ด้านการปฏิบัติธรรม มีเวลาในการปฏิบัติน้อยไป ตารางบรรยายธรรมไม่ชัดเจนหรือซ้ำ ๆ กัน ด้านสถานที่โดยเฉพาะห้องน้ำมีไม่เพียงพอและบางจุดผู้สูงอายุไม่สะดวกในการใช้สอย ด้านการประสานงานและประชาสัมพันธ์ยังไม่เต็มที่ ด้านผู้เข้าร่วมโครงการมีความต่างกันมากโดยเฉพาะเรื่องความรู้พื้นฐานด้านธรรมะ และด้านอาหารและเครื่องดื่มยังไม่สอดคล้องกับจำนวนคน

ประเด็นที่ 8 ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาโครงการ

ผู้บริหารโครงการได้เสนอแนะเพื่อการพัฒนาโครงการไว้หลายด้านซึ่งโดยส่วนมากเป็นการเสนอแนะเพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ในช่วงต้น ได้แก่ ควรหาบุคลากรเพิ่มและมีการพัฒนาศักยภาพของบุคลากร ควรจัดตั้งกองทุนเพื่อโครงการปฏิบัติธรรมและขอความสนับสนุนจากประชาชนผู้มีจิตศรัทธา ควรมีการวางแผนและกำหนดตารางบรรยายธรรม เพิ่มเวลาในการปฏิบัติธรรมฐาน และมีการจัดโครงการปฏิบัติธรรมแบบเข้มข้นเพื่อเป็นการต่อยอดการปฏิบัติสำหรับผู้เคยเข้าร่วมโครงการในวันสำคัญมาแล้ว ควรจัดสร้างที่พักและห้องน้ำเพิ่มเติมและจัดระเบียบภายในวัดให้เรียบร้อย ควรประสานงานให้วัดหรือหน่วยงานอื่น ๆ มีส่วนร่วมในโครงการด้วยและประชา

สัมพันธ์ให้มากกว่านี้ ควรมีการจัดซื้อ จัดหาที่นั่ง ที่นอนและหนังสือสวดมนต์ เพิ่มเติมและควรมีฝ่ายพยาบาลอยู่ประจำโครงการเพื่อคอยดูแลผู้เข้าร่วมโครงการ

5.1.3 ข้อมูลของผู้เข้าร่วมโครงการ

จากการใช้แบบสอบถามกับกลุ่มตัวอย่างจำนวน 230 คน ซึ่งเป็นผู้เข้าร่วมโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก สามารถสรุปผลข้อมูลซึ่งแบ่งออกเป็น 4 ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ 1 สรุปผลข้อมูลพื้นฐานทั่วไป

จากข้อมูลเกี่ยวกับพื้นฐานทั่วไปของผู้เข้าร่วมโครงการ สรุปได้ว่า ผู้เข้าร่วมโครงการส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง มีอายุ 61 ปี ขึ้นไป มีระดับการศึกษาอยู่ในชั้นประถมศึกษา มีสถานภาพสมรส ประกอบอาชีพเกษตรกร มีรายได้รวมของครอบครัวต่อเดือนไม่เกิน 10,000 บาท เริ่มสนใจเข้าวัดปฏิบัติธรรมเมื่อช่วงที่มีอายุ 20 ลงมา เคยเข้าร่วมโครงการของวัดเอกมาก่อน 1-3 ครั้ง ไม่เคยเข้าร่วมโครงการปฏิบัติธรรมของวัดอื่น ๆ (ในลักษณะเดียวกัน)

ด้านเหตุผลที่เข้าร่วมโครงการปฏิบัติธรรมของวัดเอกและแหล่งข่าวที่ได้ทราบเรื่องโครงการ ส่วนใหญ่ให้เหตุผลว่าชอบการปฏิบัติธรรม และได้ทราบข่าวโครงการปฏิบัติธรรมของวัดเอกจากหนังสือที่ทางวัดแจ้งให้ทราบ

นัยสำคัญของข้อมูลส่วนนี้ คือ อายุ การศึกษาและอาชีพมีผลต่อการเข้าร่วมโครงการ โดยมีความสอดคล้องเชื่อมโยงกันอย่างชัดเจน เพราะผู้สูงอายุ มีการศึกษาน้อยและมีอาชีพเกษตรกร รวมทั้งผู้ไม่ได้ประกอบอาชีพถือเป็นกลุ่มเป้าหมายส่วนมากของโครงการ โดยเฉพาะด้านอาชีพน่าจะเป็นตัวชี้วัดได้ว่า ผู้มีอาชีพอื่น ๆ นอกเหนือจากเกษตรกรอาจมีโอกาสในการเข้าร่วมโครงการได้น้อยเพราะระยะเวลาของโครงการอาจไม่เอื้ออำนวยต่อการประกอบอาชีพเท่าที่ควร ซึ่งเป็นประเด็นที่ควรพิจารณาในการหาแนวทางการพัฒนาโครงการต่อไป

ส่วนที่ 2 สรุปผลข้อมูลเกี่ยวกับความพึงพอใจที่มีต่อโครงการ

จากผลข้อมูลเกี่ยวกับความพึงพอใจ สรุปได้ว่า ผู้เข้าร่วมโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก อำเภอกระเสสินธุ์ จังหวัดสงขลา มีความพึงพอใจต่อโครงการโดยภาพรวมอยู่ในระดับมากที่สุดทั้งโดยภาพรวมและรายด้าน โดยด้านบุคลากรและผู้เข้าร่วมโครงการ มีระดับความพึงพอใจสูงสุด รองลงมาได้แก่ ด้านอาคารสถานที่ ด้านกิจกรรม และด้านอาหารและน้ำปานะ

ทั้งนี้ เมื่อจำแนกเป็นประเด็นย่อยของแต่ละด้าน สามารถสรุปประเด็นที่มีความพึงพอใจสูงสุดและต่ำสุด ดังนี้

1) ด้านอาคารสถานที่ สถานที่สวดมนต์และปฏิบัติธรรม มีระดับความพึงพอใจสูงสุด ห้องน้ำห้องส้วม มีระดับความพึงพอใจต่ำสุด

2) ด้านอาหารและน้ำปานะ(น้ำดื่ม) น้ำปานะ(น้ำดื่ม) มีระดับความพึงพอใจสูงสุด ประเภทอาหารมีระดับความพึงพอใจต่ำสุด ซึ่งเป็นระดับที่ต่ำที่สุดใน การศึกษา เรื่องความพึงพอใจนี้

3) ด้านกิจกรรม กิจกรรมตักบาตรในตอนเช้า มีระดับความพึงพอใจสูงสุด กิจกรรมโยคะสมาธิ มีระดับความพึงพอใจต่ำสุด

4) ด้านบุคลากรและผู้เข้าร่วมโครงการ วิทยากรมีความน่าเคารพเลื่อมใส มีระดับความพึงพอใจสูงสุด ซึ่งเป็นระดับที่สูงที่สุดในการศึกษาเรื่องความพึงพอใจนี้ การดูแลอำนวยความสะดวกของเจ้าหน้าที่และความเป็นกัลยาณมิตรของเพื่อนผู้เข้าร่วมโครงการ มีระดับความพึงพอใจต่ำสุด

ผลความพึงพอใจที่อยู่ในระดับมากที่สุดทุกด้านถือเป็นความสำเร็จในระดับหนึ่งของโครงการเพราะสามารถสร้างความประทับใจ ความสุข ความรู้สึกยินดีหรือทัศนคติที่ดีให้เกิดขึ้น อันจะเป็นแรงจูงใจให้ผู้เข้าร่วมโครงการสนใจเข้าร่วมโครงการอีกในโอกาสต่อไป และช่วยประชาสัมพันธ์โครงการปฏิบัติธรรมของวัดเอกไปในตัวด้วย

อย่างไรก็ตาม ในการพัฒนาโครงการให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นนั้น นัยสำคัญที่สามารถนำมาประกอบการพิจารณาได้ คือ เรื่องที่มีค่าเฉลี่ยต่ำสุดในด้านต่าง ๆ ข้างต้น ได้แก่ เรื่องห้องน้ำห้องส้วม ประเภทของอาหาร กิจกรรมโยคะสมาธิ การดูแลอำนวยความสะดวกของเจ้าหน้าที่ และความเป็นกัลยาณมิตรของผู้เข้าร่วมโครงการ เป็นต้น

ส่วนที่ 3 สรุปผลข้อมูลเกี่ยวกับความรู้ความเข้าใจในการปฏิบัติธรรม

จากผลข้อมูลเกี่ยวกับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม สรุปได้ว่า ผู้เข้าร่วมโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก อำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา มีระดับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมในระดับปานกลาง แต่มีข้อสังเกตที่สำคัญในการตอบคำถามของผู้เข้าร่วมโครงการ กล่าวคือ ข้อคำถามที่มีคำตอบเชิงลบ หรือตอบว่า “ไม่ใช่” โดยส่วนมากปรากฏผลความรู้ในระดับน้อย และไม่มีระดับความรู้มากในข้อคำถามลักษณะนี้ ในทางกลับกันข้อคำถามที่มีคำตอบเป็นเชิงบวกหรือตอบว่า “ใช่” โดยส่วนมากปรากฏผลความรู้ในระดับมากและปานกลางตามลำดับ โดยไม่มีความรู้ระดับน้อย

จากผลในลักษณะนี้ อาจเป็นเพราะผู้เข้าร่วมโครงการอาจใช้วิธีการตอบในลักษณะคาดเดาเอาหรือตอบโดยไม่พิจารณาถึงคำถามอย่างตั้งใจ จึงเลือกคำตอบเดียวกันทุกข้อ คือ ใช่ ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นคำตอบที่ผู้เข้าร่วมโครงการตอบถูกย่อมมีเกินครึ่งหนึ่งของจำนวนคำถามทั้งหมด ซึ่งมีผลทำให้ระดับความรู้อยู่ที่ระดับปานกลางหรือผู้เข้าร่วมโครงการอาจขาดความรู้ในเรื่องนั้น ๆ อย่างแท้จริง จึงตอบไม่ถูก

ทั้งนี้ ไม่ว่าผู้เข้าร่วมโครงการจะมีลักษณะการตอบอย่างใดก็ตาม การที่ผลของการวัดความรู้ที่ระดับปานกลางและเกิดข้อสังเกตที่สื่อไปในทางให้เห็นว่าผู้เข้าร่วมโครงการขาดความรู้ด้านหลักการปฏิบัติธรรมนี้ ย่อมสะท้อนให้เห็นปัญหาทางพระพุทธศาสนาในปัจจุบันได้ชัดว่า พุทธศาสนิกชน แม้เป็นผู้สนใจในการปฏิบัติธรรม แต่ส่วนมากยังมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมไม่มากเท่าที่ควรจะเป็น ประเด็นนี้จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ทางโครงการควรให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการหาแนวทางการพัฒนาโครงการ

ส่วนที่ 4 สรุปผลข้อมูลเกี่ยวกับปัญหาหรืออุปสรรคและข้อเสนอแนะ

1) ปัญหาหรืออุปสรรค

จากผลการวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับปัญหาหรืออุปสรรคในการปฏิบัติธรรมของผู้เข้าร่วมโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก อำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา สรุปได้ว่า มีปัญหาหรืออุปสรรคในภาพรวมอยู่ในระดับน้อยที่สุด โดยปัญหาที่มีระดับค่าเฉลี่ยสูงสุดได้แก่ ปัญหาด้านความจำและความเข้าใจ รองลงมา ได้แก่ ด้านการเดินทาง และด้านสุขภาพร่างกาย

ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาที่ระดับความคิดเห็นมากที่สุดและมาก พบว่า ผู้มีปัญหาด้านการเดินทางมีจำนวนมากที่สุด ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าปัญหาการเดินทางเป็นปัญหาหลักอย่างหนึ่งของผู้เข้าร่วมโครงการด้วย

นอกจากนี้ ยังมีปัญหาหรืออุปสรรคเพิ่มเติม ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปเฉพาะที่สำคัญไว้ ดังนี้

- ผู้ปฏิบัติธรรมบางส่วนยังขาดระเบียบวินัยในการอยู่ร่วมกัน
- เอกสารการสวดมนต์ไม่เหมือนกัน
- ห้องน้ำห้องส้วมสิ้นและไม่มิดชิด

2) ข้อเสนอแนะ

จากผลข้อมูลเกี่ยวกับข้อเสนอแนะของผู้เข้าร่วมโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก อำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา สรุปได้ว่า ผู้เข้าร่วมโครงการได้เสนอแนะในประเด็นที่กำหนดให้โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก แสดงให้เห็นว่า ผู้เข้าร่วมโครงการให้ความสำคัญในการพัฒนาโครงการโดยการร่วมแสดงความคิดเห็นอย่างมีนัยสำคัญ

เมื่อจำแนกเป็นประเด็นต่าง ๆ สรุปได้ว่า ส่วนใหญ่เสนอแนะว่า ควรจัดโครงการนี้ต่อไป รองลงมา ได้แก่ ควรเพิ่มช่องทางในการประชาสัมพันธ์มากกว่านี้ เช่น ทางวิทยุ โทรทัศน์ ควรขยายระยะเวลาของโครงการออกไปอีก และ ควรปรับปรุงสถานที่ปฏิบัติธรรม

นอกจากนี้ ยังมีข้อเสนอแนะเพิ่มเติมนอกเหนือจากที่ได้กำหนดให้อีก ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปเฉพาะประเด็นสำคัญไว้ ดังนี้

- ควรแจกเอกสารความรู้ กระจาดหรือสมุดสำหรับบันทึกความรู้ด้วย
- ควรมีการแยกกลุ่มปฏิบัติกรรมฐานและมีการสอบอารมณ์ด้วย
- ควรจัดให้มีโครงการปฏิบัติแบบเคร่งครัด เข้มข้นด้วย
- ควรจัดระเบียบที่พักใหม่โดยคำนึงถึงความสะอาดของผู้สูงอายุเป็นสำคัญ
- ก่อนการปฏิบัติธรรมควรมีการทำสมาธิเรื่องกฎกติกาต่าง ๆ มากกว่านี้
- ควรจัดให้มีผ้าเช็ดเท้าที่ห้องน้ำด้วย
- สถานที่ปฏิบัติธรรมควรร่มรื่นมากกว่านี้

ปัญหาและข้อเสนอแนะข้างต้นนี้ ถือเป็นประเด็นที่ทางโครงการจะต้องให้ความสำคัญ เพราะเป็นปัญหาและข้อเสนอแนะที่เกิดจากความคิดเห็นของผู้เข้าร่วมโครงการโดยตรง และบางอย่างก็มีความสอดคล้องกับความคิดเห็นของผู้สนับสนุนโครงการและผู้บริหารโครงการด้วย เช่น เรื่องการจัดโครงการในลักษณะที่มีการปฏิบัติกรรมฐานเข้มข้นและขยายเวลามากกว่านี้และการบริหารจัดการที่ผู้บริหารมองว่ายังขาดความสมบูรณ์ในบางเรื่องปรากฏชัดว่า ระเบียบวินัยในการอยู่ร่วมกันและความสะอาดของห้องน้ำห้องส้วม เป็นต้น เป็นปัญหาที่เกิดจากความบกพร่องของกระบวนการบริหารจัดการนั่นเอง

จากข้อมูลของทั้ง 3 กลุ่มตัวอย่างข้างต้นนี้ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ สังเคราะห์และสรุปเป็นผลการดำเนินงานและแนวทางการดำเนินการวิจัยดังจะนำเสนอสรุปผลดังกล่าวต่อไป

5.1.4 สรุปผลการดำเนินงานโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก

จากกรอบแนวคิดเรื่องลักษณะของโครงการที่ดีและแนวคิดเรื่องสัปปายะซึ่งเป็นกรอบแนวคิดหลักในการวิจัยเพื่อประเมินผลการดำเนินงานของโครงการ ดังที่ได้นำเสนอผลของการวิจัยไว้ในบทที่ 4 แล้ว สามารถสรุปผลดังกล่าวได้ ดังนี้

โครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอกมีวัตถุประสงค์ที่ดี เพราะสอดคล้องกับความจำเป็นและความต้องการของสังคม แต่ในการบริหารจัดการนั้น แม้จะมีการแบ่งสัดส่วนหน้า

ที่รับผิดชอบในการดำเนินงานด้านต่าง ๆ อย่างเป็นเอกเทศ แต่ในการปฏิบัติจริงยังประสบปัญหา อยู่ กล่าวคือ ผู้บริหารโครงการซึ่งเป็นฝ่ายดำเนินการโครงการนั้น ขาดการประชุมเพื่อชี้แจงหน้าที่ให้ชัดเจนและขาดการสรุปผลการดำเนินงานในแต่ละกิจกรรมหรือแต่ละวัน ทำให้การดำเนินงาน บางอย่างมีความบกพร่องไปและไม่ได้รับการแก้ไขโดยทันที ซึ่งเหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งที่ประกอบ ด้วยอาจเป็นเพราะบุคลากรของโครงการมีน้อย ภาระงานของบางฝ่ายจึงไม่มีบุคลากรเพียงพอ บทบาทงานบางอย่างจึงบกพร่องไป ได้แก่ เรื่องดูแลความเรียบร้อยและความสะอาดของบริเวณ สถานที่ปฏิบัติธรรม เป็นต้น

ในส่วนระยะเวลานั้น การจัดโครงการครั้งละ 2 วัน 3 คืน เป็นเวลาที่เหมาะสมแล้ว เพราะมีความพอเหมาะพอดีกับความพร้อมในการเข้าร่วมโครงการของกลุ่มเป้าหมายและงบประมาณที่ไม่มีความชัดเจนแน่นอน

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาถึงประสิทธิภาพโดยภาพรวม ถือว่า การดำเนินงานของโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอกอยู่ในขั้นดี เพราะสามารถสร้างความประทับใจ สร้างแรงจูงใจในการปฏิบัติธรรมและเปิดโอกาสให้พุทธศาสนิกชนได้มีโอกาสบำเพ็ญบุญกุศลได้อย่าง ครบถ้วนทั้งทาน ศีลและภาวนา

ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาโดยรายละเอียดของการดำเนินงานด้านต่าง ๆ ในลักษณะข้อดีและ ข้อด้อยของโครงการ มีผลสรุปในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1) ด้านอาคารสถานที่ ข้อดีคือ ทางโครงการหรือวัดเอกมีความพร้อมด้านสถานที่ซึ่ง สามารถรองรับกิจกรรมและผู้เข้าร่วมโครงการได้อย่างเพียงพอ ส่วนข้อด้อยคือ การเดินทางซึ่งไม่มี รถประจำทางผ่าน หากผู้เข้าร่วมโครงการไม่มีรถส่วนตัวในการเดินทางอาจจะประสบความยาก ลำบากในการเดินทางได้ และเรื่องการดูแลและความสะอาดบริเวณห้องน้ำห้องส้วม

2) ด้านอาหารและน้ำปานะ(เครื่องดื่ม) ข้อดีคือ ทางโครงการมีผู้รับผิดชอบเรื่องอาหาร ที่ชัดเจนและร่วมมือร่วมใจกันจัดทำอาหารเป็นอย่างดี มีอาหารเพียงพอสำหรับผู้เข้าร่วมโครงการ ทุกครั้ง ข้อด้อยคือ ขาดการประชุมผลเรื่องประเภทอาหารที่เหมาะสมหรือเป็นที่พึงพอใจของผู้ ปฏิบัติธรรมทำให้ผลการวิจัยพบว่า ประเภทของอาหารมีค่าเฉลี่ยของระดับความพึงพอใจต่ำสุด

3) ด้านกิจกรรม ข้อดีคือ ความหลากหลายของกิจกรรมและความกลมกลืนสามารถให้ผู้ เข้าร่วมโครงการที่ต่างวัยกันสามารถปฏิบัติกิจกรรมนั้น ๆ ร่วมกันได้ ข้อเสียคือ กิจกรรมบางอย่าง อาจขาดความพร้อมและความเหมาะสม เช่น การสวดมนต์หนังสือมีไม่เพียงพอและกิจกรรมโยคะ สมภาณี ซึ่งบางท่าทางอาจผู้สูงอายุอาจไม่ถนัดและไม่สามารถทำได้ นอกจากนี้แล้วการจัดสรรเวลา

ในการปฏิบัติกรรณฐานซึ่งถือเป็นกิจกรรมหลักของโครงการก็ยังมีน้อยเกินไป อีกทั้งความรู้ความเข้าใจของผู้เข้าร่วมโครงการทางด้านการปฏิบัติธรรมก็ยังคงถือว่าอยู่ในระดับที่ไม่น่าพึงพอใจนัก

4) บุคลากรและผู้เข้าร่วมโครงการ ข้อดีคือ บุคลากรส่วนมากมีความรู้และมีความตั้งใจดีในการปฏิบัติงาน ส่วนผู้เข้าร่วมโครงการส่วนมากก็เข้าร่วมโครงการด้วยความชอบใจและสนใจในการปฏิบัติธรรม ข้อด้อยคือ บุคลากรโครงการมีน้อยและผู้เข้าร่วมโครงการส่วนมากเป็นผู้สูงอายุทำให้มีความลำบากในการจัดปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ อีกทั้งยังมีปัญหาเรื่องความจำและความเข้าใจด้วย

จากข้อมูลข้างต้นนี้ สามารถนำมาเป็นเครื่องพิจารณาประกอบกับข้อมูลอื่น ๆ ที่ได้จากการวิจัยได้อย่างมีนัยสำคัญ เพื่อหาแนวทางในการพัฒนาโครงการต่อไป

5.1.5 แนวทางการพัฒนาโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก

จากการวิจัยในครั้งนี้ สามารถสรุปแนวทางในการพัฒนาโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอกได้ดังต่อไปนี้

- 1) การพัฒนาด้านการบริหารจัดการ มีแนวทางการพัฒนาสรุปได้ ดังนี้
 - ควรเพิ่มการประชุมเพื่อวางแผนและสรุปการดำเนินงานในแต่ละครั้งหรือแต่ละกิจกรรม
 - ควรมีการจัดสรรและมอบหมายหน้าที่ต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับแต่ละฝ่ายและเหมาะสมกับความสามารถของแต่ละบุคคล
- 2) การพัฒนาด้านรูปแบบหรือลักษณะการดำเนินงาน มีแนวทางการพัฒนาสรุปได้ดังนี้
 - กิจกรรมการบรรยายธรรม ควรกำหนดหัวข้อบรรยายที่หลากหลายไม่ซ้ำซาก และอาจเชิญวิทยากรภายนอกเข้ามาบรรยายตามหัวข้อที่เหมาะสม โดยแต่ละครั้งควรเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมโครงการได้มีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นหรือซักถามในข้อที่ไม่เข้าใจด้วย
 - กิจกรรมการปฏิบัติกรรณฐาน ควรแบ่งเป็นภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ โดยใน ส่วนภาคปฏิบัติควรแยกปฏิบัติเป็นกลุ่มย่อย ๆ บ้าง เพื่อพระวิปัสสนาจารย์จะได้ดูแลอย่างทั่วถึง และควรมีการสอบอารมณ์กรรณฐานด้วยเพื่อสอบถามความก้าวหน้าและความเข้าใจในการปฏิบัติกรรณฐานของผู้เข้าร่วมโครงการ

- กิจกรรมการสวดมนต์ ควรจัดหาหนังสือสวดมนต์ให้เพียงพอต่อจำนวนคน และคัดแยกหนังสือที่ไม่เหมือนกันออกเสีย หรือควรจัดทำหนังสือสวดมนต์เป็นฉบับของโครงการ เพื่อให้ได้หนังสือที่เหมือนกัน

3) การพัฒนาด้านงบประมาณ มีแนวทางการพัฒนาสรุปได้ ดังนี้

- ควรมีการขอความสนับสนุนด้านงบประมาณจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง
- ควรจัดตั้งกองทุนเพื่อโครงการปฏิบัติธรรม ซึ่งมีวัตถุประสงค์เป็นเอกเทศ มุ่งใช้ในการสนับสนุนโครงการปฏิบัติธรรมของวัดเอกเป็นการเฉพาะ

4) การพัฒนาด้านบุคลากร มีแนวทางการพัฒนาสรุปได้ ดังนี้

- ควรมีการสรรหาบุคลากรประจำโครงการเพิ่มเติมตามความเหมาะสม โดยในระยะยาวทางวัดจะต้องพยายามสร้างบุคลากรภายในวัดทั้งพระภิกษุและสามเณรเพื่อเป็นบุคลากรของโครงการในอนาคต แต่ในระยะเบื้องต้น ควรมีการประสานงานกับวัดหรือหน่วยงานต่าง ๆ เพื่อขอความร่วมมือด้านบุคลากร

- ควรมีการประสานงานเพื่อนิมนต์หรือเชิญวิทยากรภายนอกมาให้ความรู้ตามความถนัดในเรื่องต่าง ๆ

- ควรมีการพัฒนาศักยภาพของบุคลากร โดยการส่งเสริมการศึกษาดูงานและการอบรมเชิงปฏิบัติการในโอกาสต่าง ๆ ตามสมควร

5) การพัฒนาด้านอาคารสถานที่ มีแนวทางการพัฒนาสรุปได้ ดังนี้

- ควรจัดแบ่งที่พักให้เหมาะสมกับวัยและความคล่องตัวของผู้เข้าร่วมโครงการ โดยเฉพาะผู้สูงอายุและมีปัญหาเรื่องอาการปวดเมื่อย ควรจัดให้อยู่ใกล้สถานที่ปฏิบัติธรรมและไม่ควรอยู่บนอาคารชั้น 2 เพราะจะมีความลำบากในการขึ้น-ลง

- ควรมีการสร้างห้องน้ำห้องส้วมเพิ่มเติมให้เพียงพอต่อจำนวนผู้เข้าร่วมโครงการ และควรสร้างห้องน้ำเฉพาะผู้สูงอายุซึ่งอาจจะไม่สะดวกกับห้องน้ำห้องส้วมลักษณะทั่วไปด้วยสักส่วนหนึ่ง ภายในห้องน้ำควรมีผ้าเช็ดเท้าและอุปกรณ์อื่น ๆ พร้อม ที่สำคัญ ในช่วงโครงการ ควรแต่งตั้งผู้รับผิดชอบในการดูแลความสะอาดของห้องน้ำห้องส้วมด้วย

6) การพัฒนาด้านอาหาร มีแนวทางการพัฒนาสรุปได้ ดังนี้

- ควรมีการปรับปรุงรายการอาหาร ให้มีความหลากหลายและเหมาะสมกับกลุ่มบุคคลผู้เข้าร่วมโครงการให้มากที่สุด

- ควรมีการประเมินผลด้านอาหารว่าอาหารประเภทใดเป็นเหมาะสมกับผู้เข้าร่วมโครงการหรือเหมาะสมกับการบริโภคเพื่อการปฏิบัติธรรม

7) การพัฒนาด้านการประชาสัมพันธ์ มีแนวทางการพัฒนาสรุปได้ คือ ควรมีการเพิ่มช่องทางในการประชาสัมพันธ์มากกว่านี้ โดยเฉพาะทางวิทยุและโทรทัศน์ แต่ต้องขึ้นอยู่กับความเหมาะสมด้านงบประมาณด้วย

8) การพัฒนาด้านสวัสดิการ มีแนวทางการพัฒนาสรุปได้ คือ ควรมีการแจกกระดาษสมุด ปากกา และเอกสารความรู้เท่าที่เหมาะสมแก่ผู้เข้าร่วมโครงการเพื่อใช้สำหรับบันทึกข้อมูลความรู้ด้วย นอกจากนี้ควรมีแผนกพยาบาลเพื่อคอยดูแลผู้ที่มีโรคประจำตัวหรือเกิดอาการป่วยในช่วงเวลาของโครงการด้วย

5.3 ข้อเสนอแนะ

5.3.1 ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

จากการวิจัยในครั้งนี้ ทำให้ได้แนวทางในการพัฒนาโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอก อำเภอกระเสสินธุ์ จังหวัดสงขลา ดังที่ได้นำเสนอไว้แล้วในข้างต้น เพื่อให้ผลการวิจัยบรรลุวัตถุประสงค์อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะวัตถุประสงค์ของการวิจัยข้อสุดท้ายที่ว่า “เพื่อเป็นแนวทางในการจัดโครงการปฏิบัติธรรมหรือกิจกรรมเสริมสร้างคุณธรรมจริยธรรมในรูปแบบที่คล้ายคลึงกันของวัดอื่น ๆ ในสังคมไทย” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

- 1) ด้านผู้บริหารโครงการปฏิบัติธรรมเนื่องในวันสำคัญของวัดเอกจะต้องดำเนินการตามแนวทางที่ได้จากผลการวิจัยข้างต้นอย่างแท้จริงและเป็นรูปธรรม
- 2) ควรมีการประสานงานให้วัดหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอื่นๆ เข้ามามีส่วนรับรู้รับทราบหรือมีส่วนร่วมกับโครงการด้วย เพื่อเป็นการเผยแพร่แนวทางการดำเนินงานไปพร้อม ๆ กัน
- 3) ควรมีการนำเสนอผลงานของโครงการต่อสังคม เพื่อเป็นแบบอย่างสำหรับวัดสถาบันการศึกษาหรือหน่วยงานต่าง ๆ ในการจัดกิจกรรมในลักษณะดังกล่าว อันจะเป็นประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาและสังคมไทย
- 4) ภาครัฐควรเข้ามาส่งเสริมทั้งด้านงบประมาณ บุคลากร แนวทางการดำเนินงานและขยายผลโครงการนี้สู่สังคมโดยกว้างขวางออกไป

5.3.2 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยขอเสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

1) ควรศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบทัศนคติเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมระหว่างเพศหญิงกับเพศชาย เพราะจากการวิจัยครั้งนี้ปรากฏผลว่าผู้หญิงเป็นกลุ่มเป้าหมายส่วนมากที่เข้าร่วมโครงการในขณะที่ผู้ชายมีความสนใจในโครงการนี้น้อยมาก ทัศนคติและปัจจัยส่วนบุคคลต่าง ๆ จะมีผลทำให้ความสนใจในการปฏิบัติธรรมระหว่างเพศหญิงและเพศชายมีความแตกต่างกันหรือไม่และมีผลอย่างไรจึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจและเกิดประโยชน์ต่อสังคมเป็นอย่างมาก

2) ควรศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนาวัดเพื่อเป็นศูนย์ปฏิบัติธรรม: ศึกษากรณีวัดพัฒนาตัวอย่างที่มีผลงานด้านการจัดกิจกรรมการปฏิบัติธรรม เพราะจากสภาพปัญหาและความต้องการของสังคมปัจจุบันทำให้วัดทุกวัดควรมีบทบาทหลักในการทำหน้าที่การดำเนินการด้านการส่งเสริมการศึกษาและปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง เพื่อร่วมแก้ปัญหาสังคมและสร้างความมั่นคงให้พระพุทธศาสนา จึงควรมีการศึกษาต้นแบบหรือแบบอย่างวัดที่มีผลงานดีเด่นในด้านนี้ เพื่อให้ทราบแนวทางการพัฒนาวัดและวิธีการดำเนินงานด้านนี้ได้อย่างจริงจัง

3) ควรศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการสร้างศาสนทายาทเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพราะจากการวิจัยในครั้งนี้ พบว่า บุคลากรที่ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาหรือปฏิบัติงานด้านการเผยแผ่มีน้อยและไม่เพียงพอต่อความต้องการ การสร้างศาสนทายาทจึงมีความจำเป็น ซึ่งคำว่า “ศาสนทายาท” ในที่นี้ หมายถึง พุทธบริษัท 4 ซึ่งมีหน้าที่โดยตรงในการร่วมกันศึกษา ปฏิบัติรักษาและสืบทอดพระพุทธศาสนา การศึกษาวิจัยถึงแนวทางในการสร้างศาสนทายาทจึงเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่อาจจะช่วยแก้ปัญหาดังกล่าวได้

โดยสรุป จากการศึกษาในครั้งนี้ ทำให้ทราบว่า การส่งเสริมการศึกษาและปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนามีความจำเป็นอย่างยิ่งในสังคมปัจจุบัน เพราะสภาพปัญหาทางสังคมที่เกิดขึ้นสะท้อนให้เห็นได้ชัดถึงความจำเป็นและความเหมาะสมที่พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นสถาบันหลักของสังคมไทยจะต้องเข้ามามีบทบาทในการป้องกันและแก้ไข การจัดกิจกรรมในลักษณะโครงการปฏิบัติธรรมตามกำหนดระยะเวลาอันสมควรของวัดต่าง ๆ ถือเป็นช่องทางหนึ่งในการแสดงบทบาทการมีส่วนร่วมในการป้องกันและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ นั้นได้เป็นอย่างดี แต่ทั้งนี้ ภาครัฐหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องจะต้องให้ความสำคัญและสนับสนุนอย่างจริงจังด้วย จึงจะบรรลุเป้าหมายที่ตั้งมาได้จริง